

NAGY ANDRÁS

Távolság-gyakorlatok

Tallinn, 2005 őszén

Olyan kicsi a város – mondták, amikor útnak indultam –, hogy szinte egyetlen levegővétellel meg tudod kerülni. Az egész ország kicsi. De amit megnyugtatósnak szántak, nekem inkább aggodalmat okozott: mit is jelentenek ilyenkor a méretek? Lehet-e a világ kicsi: ember, nép, tér – nem inkább a mi szemléletünkben hiányzik ilyenkor egy nélkülözhetetlen dimenzió?

A teljesség mértékét talán. Vagyis az individualitását. Ami csak afféle banalitással adható vissza, hogy: az, aki.

Meg hát ott a tenger szélesen tagolt partszakaszokkal és szapora szigetekkel, ahogy fentről megmutatkozik a repülőből, amely míg Helsinkiből éppen csak elrugaszkodott, már meg is kezdi lassú ereszkedését. Aki pedig a tenger mentén született, annak hogyan is szükhülhetnének apróra az istenadta távlatok? Mert az észtek bizony igencsak otthon voltak a tengeren – víz nélkül ugyan volna-e eredetmítosz, történelem, gyarapodás; s a „kiciség” ellenére megsokszorozódó öntudat sem volna, a planetáris otthonosságé, amelyet Hemingway úgy idézett fel egykor, hogy bárhová is vetődjön, bizony minden kikötőben ott van egy észte.

És éppen a tengert falazták el előlük a szovjet időkben – ma már csak a töredezett, hatalmas betonszerkezetekből kinyúló vascsontvázak utalnak a hullámverésben arra a szinte végeérhetetlen közelmúltra, amikor tiltva volt a tenger – éppen a tenger, az otthonos és pulzáló végtelen, generációk óta életet, olykor halált je-

Az utazás apropója egy, a Közép-európai Kulturális Intézet és a tallinni Magyar Kulturális Intézet által szervezett kerekasztal-beszélgetés volt.



lentő tér és víz; mert őrtornyok voltak és szögesdrót, reflektorok és fegyverek; főként pedig betonfal, hosszában a parton, és azon túl az ellenség.

Bár az építkezés logikája szerint onnan nézve itt volt az ellenség.

Gyógyulhat-e és miként ez a nemzedékekre kényszerített keszonbetegség? Vagy a gyógyulás újabb nemzedékeken keresztül érleli a különös terápia mellékhatásait és szövődményeit, s bár a távolság már elenyészett, a beton a rendszerrel együtt bedőlt, van-e távolság ettől a múlttól – a szovjetektől? Ami észte is volt: „Szövetségbe forrt...” (a valamikori szovjet himnusz kezdősorának részlete) – és hát ők is szövetségbe forrtak.

Mert ez az időbeli távolság minduntalan megmutatkozik, mértékét keresi, és annak mérlegelésére kényszerít, hogy végül is mekkora? Egyfelől, úgy látszik: óriási – ragyogó, kövezett tallinni utcákon, tarka és ízléssel festett épületek között, a helyreállított múlt nyomában és a vonzó jövő előterében, a gazdag kirakatok és a puhan guruló autók világában felmérhetetlen a messze-

ség. Mintha semmi sem maradt volna a szovjet korszak édeskés benzingőzéből, foghíjas és elhízott asszonyaiból, hatalmaskodó portásaiból és elsivatagosodott boltjaiból, s ma már alig sejthető, hogy egykor ezen a bájos Hanza-városon is lerakódott, megült, s még talán ott-honos is volt a kötelező díszletek, zászlók és jelszavak sűrű, vörös lepedéke. Másfelől pedig dehogynem maradt. És ez nemcsak a suta, „modern”, hatalmas épületekből sejthető, amelyekből jó néhányat itt is felhúzott a tervgazdaság megannyi bajnoka, és nem is a tallinni oroszokból, akiket egykor idetelepített és itthagytott a birodalmi önkény, s most közülük sokan, büszkén viselik vörös zászlós kitűzőiket vasárnap délelőtti kulturális összejöveteleiken, akár csak ezüsttel kipótolt foghíjaikat – hanem talán éppen a feledés mohóságából. Amelynek kínálkozó narkózisa a fogyasztás önélvezete: a megszerzhető tárgyakban, terekben és szokásokban



visszahódított szabadság – ennek lendülete tanúskodik elsősorban arról, hogy talán mégsem lettek elég szabadok. Még nem élnek vele, hanem csak magukra próbálják, élvezik és ízlelik, de szinte ajándékként, nem pedig az élet, az individuális sorsalakítás természetes összetevőjeként.

Ez pedig igazán szembeötlő ebben a térben, az északi polgárváros mikrokozmoszában – ahol generációk számára ez a világ volt szabadságuk lenyomata. Olyan magától értetődően, mint a tenger vagy a piac – és az ezek „használatában” nemzedékek során kodifikált szokásjogok.

És azután ez is rettenetes messzeségbe került egyszerre, elérhetetlenbe és mégis jelenvalóba, mint a tenger. De ez nem pusztán a megszállás következménye volt: Észtország ugyanis hosszú történelme során igen ritkán volt önálló állam, inkább egy másik ország része, tartománya, megyéje, problémája lehetett; de alávetett politikai státusa évszázadokon át ezt a szabadságot nem érintette alapvetően. Hiszen errefelé dánok, svédok, oroszok, németek, lengyelek örömmel perzseltek fel a földeket és ütköztek meg a falak alatt az ellenséges csapatokkal, majd hajtották uralmuk alá a sokszoros erőrendszerrel védett Tallinnt. Csakhogy a megszállásoknak voltak boldog korszakai is: a svédok uralmát például harmonikus és prosperáló időszaként őrzi a kollektív emlékezet – mert talán függés és elégedettség mégsem zárják ki egymást.

Errefelé amúgy is takarékoskodnak a nagy szavakkal. S ha már a földrajzi távolság sem Tallinnban, sem körülötte nem lehet alapvető élmény, akkor majd szemléletükben biztosítanak számára helyet. Abban a szelíd és átható iróniában tehát, amellyel saját sorsukra, dilemmáikra, hibáikra, erényeikre és szokásaikra tekintenek – abban a mérlegelő és megkérdőjelező pillantásban, amely szellemi magatartássá válik, és elejét veszi minden késő romantikus pátosznak és öblös áhítatnak.

Lehetünk mégis rokonok? Óhatatlanul felmerül ugyanis egy utazás során, hogy a közös, finnugor őstörténet nyomán van-e valami mély hasonlóság a – sok ponton szinte párhuzamosnak tetsző – történelmi sors értelmezésében; felel-e az emlékezet idejében egymásra az, ami észti, és ami magyar? Vagy olyan mélyre húzódtak már ezek a valamikor közös gyökerek, hogy legfeljebb az archeológia tárhatja majd fel megkövesedett szerkezetüket, amelyek nem táplálnak és nem rögzítenek többé? Az ismerősség tehát egészen másféle eredetű volna: a közép-európai periféria áttűnéseiből és annak végzetes epizódjaiból adódna, vagyis elsősorban abból az időből, amikor egy birodalomhoz tartoztunk?

A Közép-Európára irányuló tekintet persze számos támpontot talál: a város szerkezete saját településeink szerkezetéből ismerős, s a kontinens belsejével teremtett eleven kapcsolatrendszer egyre-másra kínálja a kölcsönhatások számbavételét: a színházak, kávézók, neurózisosok, utak, könyvek civilizációs mélyszerkezete nagyon is közelinek tűnik. Míg ott van, alig karnyújtásnyira Skan-

dinávia a maga puritán, szinte áttetsző, tágas és emberi világával; nyugatabbra pedig a Hanza-városok, a maguk méltóságteljes, kőbe vésett haszonelvűségével és szigorú célszerűségével. A város karaktere így vall identitásáról, s annak legalább háromféle eredetéről, amelyek közül „győztes” persze egyik sem lehet, a hegemoniának elsősorban a város szerkezete áll ellen, amely egységes és rendezett tereivel fordul, más- és másféleképpen az őt kutató tekintet felé.

Tallinn főterén a polgári múlt szinte archaikus emlékműve áll: a középkori alapítású gyógyszerár, híre szerint a legősibb a kontinensen, s nemzedékeken keresztül magyar gyógyszereszek műhelye és birtoka volt. Néhány utcával beljebb vele csaknem egyidős kolostorépület bontakozik ki, amelynek tereit újratervezte a reformált hit jegyében annak pragmatikus követői – mert hát az északi hívek igen-



csak találékonyan bizonyultak az ősi „ingatlan” sorsát illetően. Legutóbb még színház is nyílt a templomhájában, s a funkciókeresésnek még nincs vége: a valaha szakrális tér melléképületében letelepült orosz képzőművész most éppen vallásos giccsekkel csillapítja a transzcendenciahiány betegségének enyhe fájdalmait. Az említett kettőn kívül csaknem valamennyi épület utcai frontjából kis felvonócsiga mered elő, hogy a raktárnak berendezett padlásra felhúzható legyen a termék, a távolból idehajózott áru – az utcai szint üzlete és az emeleti lakás fölött biztonságban lehet a vagyton. Az egyik legrégebbi épület viszont, az „Old Hansa” mára már csak Disneyland-szerű kulissza maradt a vastag falak között életre keltett gyertyafényes illúzióval – hasznosítására pedig étterem működik a valamikori polgárházban, amelynek akcentus nélküli angolsággal megszólaló pincérei németalföldi festmények rekonstruált öltözetét viselik: hitelkártya és kora reneszánsz kamarazene világa ez tréfás étlappal, amelyen azért követhető a történelemmé vált kulináris keveredés.

A belváros szélén pedig ott vannak az orosz időkből idáig terpeszkedő épületek – olykor csak széles faházak

a maguk méltóságteljes és faragott szegénységével, mástutt azonban szinte a Téli Palota stukkóit és arányait idéző monstrumok, s a birodalmi logika megkoronázásaként ott a pravoszláv katedrális, a város legmagasabb pontján, tele ikonnal és pópával – a térítő, cári imperializmus paradox emlékműve. Az alázat, szenvedés és vigasz intézménye az egykori megaláztatottak, szenvedők és vigasztalanok végső menedékének felszámolására.

Különös és sokatmondó véletlen volt, hogy később, a második világháborúban éppen a belvárosi Szent Miklós-templomot – és vele néhány közeli házsört – bombázzák le megfélemlítésként és stratégiaileg szükségtelenül a szovjet légierő gépei, amikor újra „felszabadítják” Észtországot korábbi tettestársuk uralma alól. A náci Németország előbb ugyanis megosztozik Moszkvával a Baltikumot, majd inkább mégis lerohanja a másik „jogos jussát”, s ettől kezdődően tragikus közép-európai abszurditás szabja meg az ész történelem menetét. A Molotov–Ribbentrop-paktum nyomán igen hamar bevonuló szovjetek ugyanis egy pillanatilag sem kívánják leplezni az imperialista étvágyat: nincsenek illúziók, történelmi jelszavak, ideológiai szerezcsenmosdatás – hanem deportálások vannak és erőszakoskodás, a polgári társadalom intézményeinek felszámolása: drámai és feltétlen betagozódás a „szövetségbe forrt” birodalomba. Sebek és sérelmek miatt volt okuk hát az észteknek a küzdelemre, és ha a németekkel együtt harcolhatnak megszállók ellen, akkor majd velük fognak.

És győznek is, de szörnyű ára lesz ennek a győzelemnek, a „szabadság” végzetes illúziójának a horogke-

resztes zászlók és a diadalmaskodó neobarbárok között – alternatíva nemigen marad; s amikor majd másodszer és győztesen vonul be Tallinnba a Vörös Hadseereg, hogy kiűzze a náciakat a Baltikumból, akkor már bőven van mit megtorolni: náci rokonszenvet és fegyveres ellenállást, a volt hódítók kiszolgáltatását és az új hódítók gyűlöletét. Már nem csak deportálások sújtják tízezerrel a lakosságot, s a kollektív felelősségre vonással – asszonyok és gyerekek is Szibériába kerülnek –, de módszeres és kíméletlen megtorlás veszi kezdetét, hogy morálisan szorítsák sarokba azt a nemzetet, amelynek aligha lehetett alkalma morális döntést hozni szövetségese (vagy inkább sorsa?) megválasztásában.

Ez persze nem menti a bűnöket, ahogy a szenvedéseket sem tompítja, amelyeket évtizedeken át titkolniuk kellett – míg végre most szabadon tárhatják a világ elé. A Megszállások Múzeumában azzal próbálnak szembenézni, ami velük történt ebben a csaknem három generációnyi időben. És a történelem drámáját megidézve azonnal nyilvánvalóvá válik annak a nyelvnek a hiánya, amelyen egyáltalán meg lehet fogalmazni az élményt, amely még közel van, túlságosan közel. A kimondás talán segít az eltávolításban – ha lenne hova távolodni. De nincs, hiszen nem lehet semleges vagy pusztán reflektív, netán deskriptív jelentése annak, amit átéltek – és nemcsak a kibeszéletlen tragédiák tömege miatt, hanem mert tagolt és sűrű politikai térben kell a történelemről fogalmazni itt is.

Túl a várfalon egy ligeten át vezet az út ehhez a modern épülethez, amely a megszállások emlékeit fogadja



be: formabontó és tágas, különös alakjával és arányaival egyszerre megnyílik és elzár, átetsző és sötét, magába csábít, és azután borzalmakkal szembesít. Belépéskor a súlyos ajtó után azonban kávézó, jegypénztár és könyvesbolt uralja – sután hirdette a fogyasztás kultuszát – az osztatlan kiál-

lítóteret, ahonnan lefelé lépcső visz a betonszürke alagsorba; Molotov és Lenin méretes szobra mögött pedig a mosdó nyílik. Érthető és nyilván szükségszerű, hogy Tallinnban sem lehetett őket a „helyükön” hagyni, ám itt sem tudtak másféle helyet találni számukra, mint az emlékezés karanténjában. A memória kényszerű higiénije azután a kiállításon több problémával is szembesít: tárgyakkal ugyanis nemigen lehet szólni mindarról, ami itt történt a meggyötört nemzedékekkel. Mindenre alkalmas, tömegesen előállított eszközök ezek: egy búvárhajó, egy kínszókra is használt fogorvosi szék, néhány sötét és tömör cellaajtó – mindezek aligha idézik meg azt a korszakot, amelynek roppant súlyú jelképei lettek. Ahogy a vitrinekben elhelyezett fényképek, tagkönyvek, különféle írásos dokumentumok sem bírják szóra a történelmet, legfeljebb illusztrálják.

Maradnak tehát a sorsok és a háttérükben megelevenedő történelmi drámák. A videókon folyamatosan peregnek a különféle korszakokhoz készített interjúk, amelyeken idős emberek hosszan, pontosan, tagoltan mondják el azt, ami az elnyomás évtizedeiben formálta és deformálta világukat, mígnem elkülöníthetetlen lett a kettő: az életük tere. Történészek, tanúk, politikusok szólnak egymás után, könnyű futja el a szemüket, vagy éppen szenvtelenségük lesz szívbe markoló – majd pedig híradófelvételek, kimerevített képek, amatőrfilmek egészítik ki szavaikat, és töltik meg mozgással, gesztusokkal és arcokkal; a már ismerős tallinni kulisszák között. Lépésről lépésre tárul fel a közelmúlt: az első szovjet bevonulás szinte konspiratív menetével és totális sokkjával kezdődik a modern megszállások láncolata, majd a németek érkezésének hazug és veszedelmes reményével folytatódik, hogy azután ezért fizessenek drágán a sokszorosán elnyomottak. Így kezdenek neki a szocializmus építésének – ha belepusztulnak is. És sokan csakugyan belepusztultak. Itt végre megidézhetők és elsirathatók a korábban kényszerű hallgatásba temetettek, a vissza nem tértek, a kivégzettek, a megkínzóttak – akik közül sokan egy hírhedt gőzfürdőben szálltak alá ebbe a pokolba, s míg a megtorlások zajlottak, a zenekar folyamatosan játszott, hogy fortissimói elnyomják a jajszavakat. Végre szó lehet a megcsonkított halottakról és élőkről, a megtorlás formáját öltő, egyetemes szovjet terrorról, amelynek parádéin azonban ütemesen tapsoltak az „észtek”: a híradókban megörökített, fellobogózott kocsikon éltetik bölcs vezérüket, élen járnak a munkaversenyben, hitet tesznek a kommunizmus építése mellett. Hitték, hihették, hogy ennek egyszer vége lesz? Hogy múzeumba kerül a felvonulás, a munkaverseny, a parádé? És ha oda kerül, az inkább az eltávolodást szolgálja, vagy éppen annak ki-



mondatlanságát fogja hangsúlyozni, ami – akaratlanul – mégsem távolodik?

Mert amikor eljött a szabadság, úgy érkezett, mint a kegyelem – bár volt elégedetlenkedés, lázadás, hősi gesztusok, kockázatvállalás és mámor; de hát mit is tehet egy alig milliós nemzet a kétszázmilliónál is népesebb birodalomban? Azt persze aligha remélhette, ami végül elkövetkezett – de hogy megtartsa, ha már az övé lett, azért mindenre hajlandó volt. És ezzel írtak ők történelmet: a megszabadulásért hozott áldozatokkal, amelyek minden keservükben is összemérhetetlenek voltak azzal, amin addig keresztülmentek. Ha bezárnak a szovjet gyárak – fogadkoztak –, hát bezárnak, akkor majd gombát szednek az erdőn, és azt eszik. És szedték és ették: a sokterápia morális lendületet vett, kényszerű volt, de sikeres. Ha nem kapnak kőolajat – gondolták végig –, akkor majd biciklire szállnak, amúgy sem olyan nagyok a távolságok. És szálltak, és amikor ismét jött az olaj, már nem áradt vele a sok szörnyűség, amelyhez képest akár metsző, északi szélben is öröm a kerékpározás.

Csak hogy az oroszok. Akiktől ilyen lendületesen kívántak és tudtak megválni – velük végül mi lesz? Nem a sokmillióval, hanem azokkal a polgártársaikkal, akik egykor ugyancsak nem szabad akaratukból kerültek ide, a birodalom belsejéből. Akik nyilván a megaláztatás és kétségbeesés akaratlan helytartói voltak – de hát ők maguk azért talán éppoly megaláztak és kétségbeesettek lehettek, mint az észtek.

Lenin – akinek arcát az orosz kulturális központ nyugdíjasainak hajtókáján ezüstösen felismerni még – egykor úgy fogalmazott, hogy nem lehet szabad az a nép, amely egy másikat elnyom. Márpedig ő tudta – tapasztalatból, nyilván. De hogy Leninnek ebben se legyen igaza, azért következett az intézményes – vagy inkább: bürokratikus – bosszú, mert amit útlevéllel, állampolgársággal, a képviselői demokrácia mellékútjaival nehezíteni tudtak számukra, azt bizony nehezítették is a szabad észtek. Nincs megbocsátás, legalábbis így nincs, hanem történelem van, az pedig szívesen használ analógiákat.

A repülőn, Helsinki felé ismét orosz szót hallani – az „új oroszoknak” nevezett gyanús kereskedők és gátálatlan ügyeskedők bizonytalán látnak valamennyi fantáziát ebben a kis országban is. Hiszen a kikötő melletti hatalmas piacon is elsősorban oroszok árúsítják a híres észt borostyánt, a tallinni csokoládét, a megszólalásig élethű játékfegyvereket. Egyszerre vannak távol és közel, egyszerre szükségesek és kirekesztettek, mint a közelmúlt maga, amely a keleti határon túl mintha új jelentést keresne a szinonimaként használt történelemnek.

De hiszen kelet végre messze van, mert Tallinn számára más lett közel. Nem „csak” Európa vagy a Nyugat vagy a szabadnak nevezett világ. Hanem az égbolt. A tenger. A sokáig hontalan remény. ■